УДК 374(575.1)

Л.Р. Мортазина

БУЛАТ САЛИЕВ – ҮЗБӘК ТАРИХЫН ЯЗГАН ТАТАР ГАЛИМЕ

В статье освещается жизнь и научно-педагогическая деятельность известного в Узбекистане ученого-историка Булата Мазитовича Салиева, оставившего заметный след в исторической науке тюркских народов, одним из первых изучив полную историю узбекского народа. Особое внимание уделяется освещению узбекского периода жизни ученого, раскрывается его вклад в развитие науки и просвещения Узбекистана.

Ключевые слова: Булат Мазитович Салиев, профессор, педагог, история Средней Азии, история Бухары, научные труды.

The article highlights the life and research, pedagogical activity of the famous scholar, historian of Uzbekistan Bulat Mazitovich Saliev. He left a noticeable mark in the historical science of the Turkic peoples. Saliev was one of the first to study the full history of the Uzbek people. Particular attention is paid to coverage of the Uzbek period of the scholar’s life, his contribution to the development of science and education of Uzbekistan is revealed.

Keywords: Bulat Mazitovich Saliev, professor, teacher, history of Central Asia, history of Bukhara, scientific works.

Совет чорында, аеруча XX гасырның 20–30 нчы елларында, башка төрки халыкларның фәне, мәгарифе, мәдәнияте, сәнгате үсешенә зур өлеш керткән татарлар турында мәгълүматлар бүгенге көндә җитәрлек дәрәҗәдә түгел. Киң җәмәгатьчелек азәрбайҗан, үзбәк фәнендә тирән эз калдырган Газиз Гобәйдуллин, Нәҗип Хәлфин, Сәмәрканд, Фирганә, Ташкент югары уку йортларында үзбәк әдәбияты кафедраларына нигез салган, үзбәк әдәбияты буенча беренче дәреслекләр язган Габдрахман Сәгъди, Кавказда мәгърифәт таратучылардан Терегуловлар нәселе вәкилләре һәм тагын кайбер берничә шәхес турында гына хәбәрдар. Билгеле булганча, үзбәк һәм Урта Азиядәге башка төрки телләрдә беренче газеталарны чыгаручылар, беренче дәреслекләрне язучылар, мәктәпләрдә һәм югары уку йортларында укытучылар, үзбәк милли театрына нигез салучылар, дәүләт эшлеклеләре дә нигездә татарлар булган. Тик, кызганыч, аларның күпчелегенең эшчәнлеге, тормышы әлегә тулысынча өйрәнелмәгән, исемнәре дә галимнәр даирәсендә генә билгеле. Тарих мәйданында үзенең тиешле урынын һәм бәясен алырга хаклы шәхесләр арасында төрки-мөселман халыкларының мәгарифе, фәне үсешенә зур өлеш керткән татар мәгърифәтчесе һәм галиме Булат Мәҗит улы Салиев[1]

[1] Булат Салиев Үзбәкстан галимнәре хезмәтләрендә Бик Булат Соли-углы, Пулат Солиев буларак та искә алына.

та бар. Бүгенге көндә фәнни даирәләрдә ул беренче чиратта тарих буенча беренче үзбәк профессоры буларак билгеле.

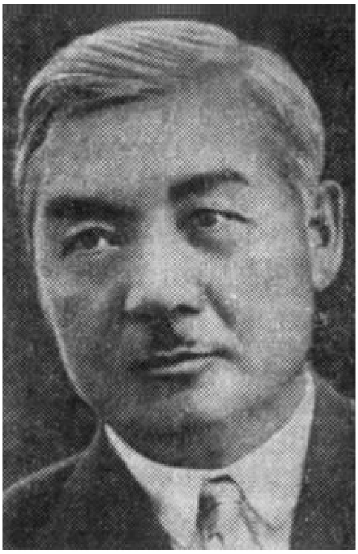

Булат Салиев

Булат Мәҗит улы Салиев 1882 елда Әстерхан губернасы Кызан[1] авылында дөньяга килә. Бала вакытыннан ук бик кызыксынучан булуы белән аерылып тора. Танылган дин әһеле һәм мәгърифәтче-галим Габдрахман Гомәринең «Низамия» мәдрәсәсендә укыган вакытта, мөгаен остазының йогынтысы астында, тарих белән, төрки кавемнең килеп чыгышы белән ныклап кызыксына башлый. Моның өстенә, Әстерханның Урта Азия-Россия сәүдә юллары тоташкан урында урнашуы сәбәпле, анда үзбәк һәм башка төрки телләрдә аралашкан кешеләрне, сәүдәгәрләрне күзәтүнең дә тәэсире булгандыр.

«Низамия»не тәмамлаганнан соң, Булат Казандагы «Мөхәммәдия» мәдрәсәсенә укырга керә, 1905 елда белем алуын Уфадагы «Галия» мәдрәсәсендә дәвам иттерә. Бу – булачак галимнең фәнни күзаллаулары, фикерләре, дөньяга карашы, омтылыш-теләкләре формалашкан чор дип әйтергә мөмкин. «Галия»дә укыган дәвердә ул гарәп һәм фарсы телләрен, төрки халыклар тарихын бик теләп өйрәнә. Галимҗан Ибраһимов белән якыннан танышуы (алар икесе бер бүлмәдә яшиләр) [Германов, с. 126], аның белән төрле фәнни темаларга әңгәмә корулары да, мөгаен, киләчәк һөнәрен сайлауга ярдәм иткәндер дип фаразларга җирлек бар. «Галия» мәдрәсәсен уңышлы тәмамлаган Булат Салиевка, шунда калып, укытучылык эшенә керешергә тәкъдим итәләр. Тик ул, балалык елларыннан ук килгән хыялын тормышка ашырырга – төрки халыкларның тарихын, телләрен, мәдәниятен өйрәнергә карар кыла. Шул максат белән 1909 елда Урта Азиягә китә, анда мәгърифәтчелек эшчәнлеге белән шөгыльләнә башлый.

Салиевның Урта Азия халыклары тарихы белән кызыксынуының сәбәбен ачыкларга теләп, үзбәк галимнәре аның бабаларының килеп чыгышын үзбәк милләте, Бохара ханлыгындагы мангыт кабиләсе белән бәйләп карыйлар. Шуңа күрә дә ул, алар фаразынча, ата-бабаларының ватанына кайтырга карар кыла [Германов, с. 126]. Гарәп, фарсы, төрек, татар, рус телләрен бик яхшы белгән Булат Салиевны бигрәк тә яңа мәдәният, яңа тирәлек, үзе өчен әлегәчә ачылып бетмәгән яңа дөнья, яңа тормыш белән танышу, аны тирәнтен белергә теләү тойгысы үзенә тарткан булса кирәк.

[1] Бу авыл Татарская Башмаковка буларак билгеле.

Ташкентка килгәннән соң, Б. Салиев Җагайбайлы кышлагында балаларга тарих, арифметика, туган тел буенча дәресләр бирә башлый. 1910 еллар – патша хөкүмәтенең Төркестандагы татар мөгаллимнәрен эзәрлекләү, аларны педагогик процесстан читләштерү сәясәте белән бәйле чор. Бу шаукым Салиевка да кагыла, нәтиҗәдә ул яшерен рәвештә эшләргә мәҗбүр була: үзенең мәктәбен «керосин кибете» итеп «үзгәртә», аның янына дәрес алырга килгән шәкертләре исә остазлары карамагына керосин сатып алучылар кыяфәтендә йөриләр. Күпмедер вакыт шулай дәвам итә. Әмма үзенә көндәш (конкурент) итеп күргән кайбер муллалар аннан котылу җаен табалар: Салиев турында Ташкентка язалар. Нәтиҗәдә ул «законсыз рәвештә кышлакта мөгаллимлек иткән өчен» кулга алына, биш тәүлек төрмәдә утырып чыга [Германов, с. 128].

Б. Салиевның революциядән соңгы еллардагы эшчәнлеге шәһәр мәктәпләре белән бәйле. Ул бу вакытларда Мәскәүдә чыгып килгән «Ил» газетасына язышa, озакламый үзе дә Коканд шәһәрендә төрки телдә «Ил байрагы» исеме астында сәяси, әдәби-иҗтимагый газета чыгара башлый, әмма басма озак гомерле булмый, бары тик 20 саны гына дөнья күреп кала[1].

1918 елның ноябрендә Салиев җирле халык вәкилләреннән укытучылар әзерләү өчен ачылган Коканд халык университетының беренче директоры итеп билгеләнә. Аның белән бергә мәгърифәтче, мөгаллим Һади Фәйзи һ.б. эшли [Узбекистон, б. 342]. 1919 елдан – ул Ташкентта яңа оештырылган Төрек-татар мәгариф институты директоры вазифасын үти башлый. Бу елларда ул үзбәк телендә чыгып килүче «Таң» һәм «Инкыйлаб» журналлары белән хезмәттәшлек итә, бер үк вакытта Урта Азия халыкларының тарихын, этнографиясен һәм икътисадын өйрәнү буенча экспедицияләргә чыга. Гомумән алганда, үзбәк галимнәре билгеләвенчә, Б. Салиев, Ә. Диваев[2] белән берлектә, 1918–1920 елларда үзбәк халкының мәдәни тормышында зур урын алган шәхесләрдән саналырга лаеклы [Узбекистон, б. 351].

1922 елда Б. Салиев – Бохара Халык Совет Республикасының Мәгариф халык назиратының Фәнни советы рәисе итеп билгеләнә, бер үк вакытта Укытучылар институтында гарәп әдәбиты тарихы һәм гарәп теле буенча лекцияләр укый. Бу чорда ул иң кызыклы, әмма иң аз өйрәнелгән Урта Азия дәүләтләренең берсе – Бохара тарихы белән ныклап шөгыльләнә башлый. Нәтиҗәдә аның Бохара тарихына багышланган берничә фәнни хезмәте дөнья күрә. Бүгенге көндә Салиевның үзбәк телендә басылып чыккан өч хезмәте – «Бохара тарихы», «Мангытлар солтанаты дәверендә Бохара өлкәсе» һәм «Үзбәкстан

---

[1] Әлеге газетаның берничә нөсхәсе бүгенге көндә Ташкент шәһәрендә А. Нәвои исемендәге Үзбәкстан милли китапханәсендә саклана.

[2] Әбүбәкер Әхмәтҗан улы Диваев (6.12.1855, Оренбург – 5.02.1933, Ташкент) – шәркыятьче-галим, этнограф, фольклор белгече, профессор, Төркестан университетын оештыручыларның берсе, Ташкентта татар мәктәбен ача һәм аңа җитәкчелек итә.

һәм Таҗикстан» китаплары Үзбәкстан Республикасы Фәннәр академиясенең Әбу Рәйхан Беруни исемендәге Шәрык институты китапханәсендә саклана.

Бохарада Б. Салиев Бохара әмирләренең моңарчы беркемнең дә кулы тимәгән бай китапханәсе һәм архивы белән эшләү бәхетенә ирешә. Гарәп һәм фарсы-таҗик телләрендә язылган тарихи кульязма китапларны фәнни-тикшеренү институтына тапшыру өчен әзерләү эшендә катнашкан галим бер үк вакытта үзенең фәнни тикшеренүләре өчен шактый мәгълүмат туплый.

1924 елның август аенда Б. Салиев Бохара мәгариф йортында укыту өчен Мәскәүгә җибәрелә. Бер үк вакытта Кызыл профессура институтына йөреп, үзенең белемен дә күтәрә (1926 елда тәмамлый), Свердлов исемендәге Коммунистик университетта лекцияләр тыңлый. Кайбер авторлар, мәсәлән, Б. Салиев эшчәнлеген өйрәнгән галим Т.С. Саидкулов мәгълүматлары буенча, ул Мәскәү дәүләт университетының көнчыгыш факультетында да белем ала [Саидкулов, б. 183].

Мәскәүдән кайтканнан соң, Б.М. Салиев Урта Азия дәүләт университетына[1] эшкә чакырыла, анда «Урта Азия халыклары тарихы» юнәлеше буенча фәнни эшчәнлек алып бара, Урта Азиянең иҗтимагый-сәяси тарихы кафедрасын оештыруда катнаша [Саидкулов, б. 183].

1927 елда Сәмәркандка әйләнеп кайтканнан соң, Салиев яңа ачылган Югары педагогик институтта (соңрак Сәмәрканд дәүләт университеты итеп үзгәртелә) укыта башлый, башта Көнчыгыш тарихы, соңрак Урта Азия тарихы кафедрасының мөдире итеп билгеләнә. 1930 елда аңа профессор дәрәҗәсе бирелә [Саидкулов, с. 183].

20 нче елларның икенче – 30 нчы елларның беренче яртысы – Б.М. Салиевның Урта Азия һәм үзбәк халкы тарихы буенча зур эзләнүләр алып барган чоры. Иң күләмле, әһәмиятле хезмәтләре дә шушы вакытта язылa. Алда искә алынганнары белән беррәттән, Булат Салиевның «Урта Азия тарихы (XI–XIX гасырлар)», «Үзбәкстан тарихы», «Урта Азиядә ислам таралу» һ.б. үзбәк һәм рус телләрендә басылып чыккан китаплары булуы билгеле [Татарская, с. 216]. Моннан тыш, архив документларында сакланган мәгълүматларга караганда, 1936 елда галимнең «Россия яулап алуларына кадәр Урта Азиядә җир-су мөнәсәбәтләре», «Урта Азия тарихы буенча феодаль грамоталар һәм документлар җыентыгы» кебек хезмәтләренең кульязмалары басмага тапшыру өчен әзерләнгән була [Саидкулов, с. 184]. Ләкин, кызганычка каршы, Урта гасырлар манускрипты һәм иске үзбәк, гарәп-фарсы чыганакларына таянып язылу сәбәпле, алар идеологик яктан тотнаксыз дип табыла, репрессия елларында бу хезмәтләрнең күбесе китапханәләрдән алына һәм юк ителә [Германов, с. 125].

[1] Мирза Олугбек исемендәге Үзбәкстан милли университеты, 1960–1990 елларда Ташкент дәүләт университеты буларак билгеле.

1932 елда Салиев кире Ташкентка кайтарыла, Үзбәк революция тарихы фәнни-тикшеренү институтына эшкә билгеләнә, аңа бик борынгы чордан алып хәзерге көнгәчә Үзбәкстан тарихын язу бурычы тапшырыла. Шактый эш эшләнсә дә, кызганычка каршы, аны тулысынча башкарып чыгу насыйп булмый, 1937 елның көзендә Б. Салиевны тентү һәм кулга алу өчен ордер бирелә. Галимнең фатирындагы иң кадерле, кыйммәтле мирасы сакланган бүлмә – аның китапханәсе һәм шәхси архивына йозак салына. Шулай итеп, илдә тамыр җәйгән зәхмәтле сәясәт Үзбәкстан тарихчысын да эзләп таба.

Кулга алу сәбәпләренең берсе – тарихчы-галим, сәяси эшлекле, исламчылык, төркичелек идеяләре тарафдары Зәки Вәлиди белән бәйләнеш, дуслык һәм хезмәттәшлек була. Үзе кебек үк Үзәк Азия һәм мөселман Көнчыгышын өйрәнүче белгеч белән Б. Салиев 1913 елдан ук таныш була, 1917 елда алар кабат күрешә. Шуның өстенә, З. Вәлидинең Берлиннан Салиев исеменә атап җибәргән хаты органнар кулына эләгә. Әлеге хатта Вәлиди Төркестан тарихына багышланган зур күләмле фәнни хезмәтләрен, бигрәк тә дүрт томлык «Төркестанның кыскача географик тарихы»н бастыруда дустыннан ярдәм сорап яза [Шигабдинов]. Бу хат Салиевны кулга алу өчен җитди сәбәп дип табыла. Моннан тыш, галимнең элегрәк кылган «җинаятьләре» дә искә алына: Яңалифкә күчеш чорында ул дусты һәм фикердәше Галимҗан Ибраһимовны яклап чыга, «яңа алфавитны кабул итү көлке, һәм ул бернинди файда бирмәячәк», дип белдерә. Галимнең педагоглык эшчәнлеге дә шик астына алына: профессорның студентларга лекцияне А.Вамбериның «Мәвараэннәһер тарихы» китабы буенча укытканлыгы ачыклана. «Контрреволюцион эшчәнлектә» фаш ителгән Фатыйх Кәрими тарафыннан татар теленә тәрҗемә ителгән бу китап, НКВД хезмәткәрләре билгеләвенчә, Урта Азиядәге «хезмәт ияләренең чынбарлыктагы хәлен» тасвирламый, шул сәбәпле укыту процессында аны куллану җинаятькә тиң була [Германов, с. 146].

1937 елның 13 октябрендә профессор Б.М. Салиев кулга алына. Эшне тикшерү дүрт айга сузыла. Бер-бер артлы үткән йокысыз төннәр, бер-берсен алыштырган тикшерүчеләр. 50 кешегә исәпләнгән тынчу камерада өчәр катлы ятакларда 150 әсир, араларында сәясиләре дә шактый. Салиевның тарих профессоры икәнен белеп алган камерадашлары аннан нинди дә булса берәр тарих турында сөйләвен үтенәләр. Ул исә Әмир Тимер дәвере, аның яулары, Сәмәрканд, Бохара тарихы турында сөйли, яраткан шагыйрьләре Нәвои, Дәрдмәнднең шигырьләрен хәтердән укый...

1938 елның 7 февралендә өчлек суды тарафыннан Үзбәкстан НКВДсының Сәмәрканд секторында профессор Булат Салиев эше карала, галимнең мал-мөлкәтен конфискацияләү, ә үзен атып үтерү турында карар чыгарыла. 28 февральдә карар тормышка да ашырыла. Соңыннан, соңгы көннәре турында белергә теләп мөрәҗәгать иткән якыннарына Б. Салиевның 10 елга ирегеннән мәхрүм ителүе, ләкин 1944 елда энтероколиттан вафат булуы турында хәбәр ителә.

Б. Салиев төрки халыклар тарихына беренче тапкыр үзбәк телендә Үзбәкстанның тулы тарихын язарга җөрьәт иткән, күп кенә чорлар буенча югары дәрәҗәдә язылган фәнни хезмәтләр авторы буларак кереп калды. Ул Үзбәкстан тарихында беренчеләрдән буларак Коръәнне үзбәк теленә тәрҗемә итә, аңа үзбәк телендә тәфсир (комментарийлар) ясый, тик әлеге академик хезмәт, кызганыч, тентүләр вакытында эзсез юкка чыга.

Фәнни тикшеренүләре һәм хезмәтләре өчен Булат Салиев 1931 елда Кемаль Ататөрек тарафыннан оештырылган Төрек тарих җәмгыятенә мактаулы әгъза итеп сайлана (Turk Tarih Kurumu). Бүгенге көндә дә галимнең Үзбәкстандагы фәнни-педагогик эшчәнлеге һәм хезмәтләре онытылмый. Аны хаклы рәвештә Үзбәкстанның XX гасырдагы иң мәшһүр тарихчылары белән бер рәткә куялар, тарих буенча беренче үзбәк профессоры, үзбәк һәм гомумән Урта Азия тарихы фәнни мәктәбенә нигез салучы галим буларак таныйлар [Германов, с. 125]. Моннан тыш, Б.М. Салиев, беренчеләрдән булып үзбәк телендә типография ысулы белән фәнни хезмәтләр язып бастыручы тарихчы һәм шәркыятьче галим, Урта Азия халыклары мәгарифе үсешенә биниһая зур өлеш керткән, тарихта беренче тапкыр Үзбәкстанның төрле шәһәрләрендә югары уку йортлары ачкан һәм аларга җитәкчелек иткән татар мәгърифәтчесе дә.

Әдәбият

Германов В.А. Профессор Пулат Салиев: судьба и драма // История и историки Узбекистана в XX столетии. Ташкент: Navro'z, 2014. 428 с.

Саидкулов Т. С. Очерки историографии истории народов Средней Азии: Учеб. пособие для студентов. Ч. I. Ташкент: Укитувчи, 1992. 192 с.

Салиев Булат. Үзбәкстан һәм Таҗикстан. Ташкент: Үздәүләт нәшрияты, 1926. 104 б. (үзбәк телендә).

Салиев Булат. Мангытлар солтанаты дәверендә Бохара өлкәсе. Ташкент: Үздәүнәшр., 1925. 18 б. (үзбәк телендә).

Салиев Булат. Бохара тарихы. 1 нче кыйсем. Мәскәү нашире Бохара халык мәгарифе, 1923. 36 б. (үзбәк телендә).

Татарская энциклопедия: в 6 т. Т. 5. Казань: ИТЭ, 2010. 736 с.

Узбекистон тарихи (1917 – 1991 йиллар). К. 1. Узбекистон 1917 – 1939 йилларда. Тошкент: «Ozbekiston» НМИУ, 2019. 560 б.

Шигабдинов Р. Узбекистанская интеллектуальная элита: вторая половина 20-х годов XX века.Ч. 2 https://ia-centr.ru/experts/test/2228/

Мортазина Ләлә Рәис кызы,
педагогика фәннәре кандидаты,
ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының
әйдәп баручы фәнни хезмәткәре